

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

A katolikus megújulás ellentmondásai

I. Ferdinánd uralma alatt

I. Ferdinánd magyar király hosszú, majd négy évtizedes uralkodása nemcsak az addig egységes Magyar Királyság három részre szakadását hozta. Hasonlóképpen több részre szakadt a buzgó katolikus Ferdinánd uralma alatt a mindaddig egységes katolikus egyház is. A protestáns felekezetek megindultak a kialakulás útján, de megkezdődött a katolikus egyház magára találása is.

Igaz, Magyarországon már I. Ferdinánd trónra lépése előtt sem csak katolikusok éltek, hanem rajtuk kívül az ortodox egyház hívei: szerbek, görögök és románok is. Sok városban virágzó zsidó hitközségek működtek.¹ Találunk eretnekeket is a késő középkori Magyar Királyságban, délen bogumilok, míg északon husziták rejtőzködtek az üldözőik elől. Ennek ellenére joggal mondhatjuk, hogy az ország túlnyomó többsége 1526 körül a római egyházhoz tartozott, míg a 16. század végére a három részre szakadt Magyarország lakóinak mintegy háromnegyede valamelyik protestáns felekezet híve volt.

Alig pár évvel azután, hogy Martin Luther Wittenbergben közzétette a téziseit, a lutheri tanok Magyarországon is megjelentek. A következő évszázadokban a Habsburg-uralkodók mindent elkövettek Magyarországon is, hogy minél jobban akadályozzák a protestantizmus terjedését. Az 1520-as években azonban éppen I. Ferdinánd király okos és művelt nővére, Habsburg Mária királyné, II. Lajos felesége környezetében tűntek fel a lutheri tanokat hirdető első papok és humanisták. A mohácsi csatát követő évtizedekben, legalábbis I. Ferdinánd király uralkodásának végéig, a legtöbben még nem is vették észre, hogy a középkori egyház Magyarországon is végérvényesen több felekezetre szakadt szét. A régi és az új hit követői egyaránt – bár teljesen eltérő módon – a régi egyház megreformálása után egy új, jobb egyház minden keresztényt átfogó egységét remélték. A magyarországi katolikus, evangélikus, református egyháztörténeteket forgató embernek könnyen támad az a benyomása, hogy Magyarországon a mohácsi csatát követő években ezek az egyházak vívták – hol szellemi, hol valószínű fegyverekkel – a küzdelmeiket. Holott ezek a mégoly adatgazdag és ellen-

¹ *Haraszti György*: A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és a neológia szétválásáig. Bp. 2004. (PhD értekezés, kézirat, s. a.) 6–10., 21–31., további irodalommal.

felek irányában tárgyilagos munkák is éppen a lényegét fedik el: azt, hogy Magyarországon nagyon sokáig nem váltak szét a különböző egyházak.

Ez nem jelentett magyar különlegességet. Igaz, a reformáció mintaaországában, német földön a konfesszionalizáció, a felekezetek szétválása és a felekezeti határok rögzítése viszonylag hamar megtörtént. Itt ugyanis a katolikus császárral önálló uralkodók, nagyrészt a lutheri reformációt követő tartományi fejedelmek álltak szemben, és ezért itt a felekezeti és politikai határok hamar egybeestek – ahol pedig nem estek egybe, ott erőszakkal egységesítették azokat. Európa azon országaiban azonban, mint pl. Lengyelországban, ahol katolikus uralkodó alatt jórészt, de korántsem kizárólagosan, a kálvini irányzatot követő arisztokrácia és nemesség élt, a felekezeti határok sokáig elmosódtak maradtak. Még Franciaországban is, ahol pedig a „pápisták” és a „kálvinista eretnek” véres vallásháborúk sorozatát vívták a 16. század második felében, a lakosság nagy többsége nem csatlakozott sem a pápa, sem pedig a genfi reformátor mindinkább megmerevedő álláspontjához, hanem egy, a meggyőződése szerint az „igazi” kereszténységet képviselő, közbülső álláspontot foglalt el, mindkét irányzat tanaiból válogatva. Egészen a 16. század végéig, a 17. század elejéig, IV. Henrik uralkodásáig sokan bíztak egy, a vallási egységet legalább francia földön helyreállító, a király vezetésével összeülő, a problémákat „végleg” megoldó nagy francia nemzeti zsinatban.²

Az, hogy a középkori egyház Magyarországon is alapvető reformra szorult, szinte mindenki számára világos volt, azok útja azonban, akik ezt a római egyház belső megújításával, és azoké, akik a pápával való szakítással látták megvalósíthatónak, sokáig nem vált el. 1538-ban még az esztergomi érsek, Várday Pál is, egyenesen azt mondta a pápai nunciának, hogy nem zsinatra, hanem egyetemes jó reformra van szükség az egyházban, és akkor „száz Luther sem győz le minket!” A trentói zsinaton a magyar egyház egyik küldötte a rendkívüli műveltségű Dudith András knini püspök volt. Dudith a trentói zsinat egyik legjobb latin szónoka lett, a török karmai közt vergődő Magyarországról szóló beszédei nagy hatást gyakoroltak a zsinati atyákra. Később azonban – jelezve, hogy milyen átmeneti kor volt ez – igencsak elfordult a zsinat szellemétől, mert feleségül vette a lengyel király egyik udvarhölgyét, és a katolikus hitet elhagyva, maga is protestánssá lett.

2 *Thierry Wanegffelen*: Une difficile fidélité. Catholiques malgré le concile en France, XVIe–XVIIe siècles. Paris, 1999. 27–57., 129–160. és *Uő*: Ni Rome ni Genève. Des fidèles entre deux chaires en France au XVIe siècle. Paris–Genf, 1997. A konfesszionalizációra: *Heinz Schilling*: La „confessionalisation”, un paradigme comparatif et interdisciplinaire. *Historiographie et perspectives de recherche. Études Germaniques* 57(2002) 401–420. és *Uő*: Confessional Europe: Bureaucrats, La Bonne Police, Civilizations. In: *Handbook of European History 1400–1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. II. Ed. Thomas A. Brady–Heiko A. Oberman–James D. Tracy. Leiden, 1995. 641–681.* A lengyelországi reformáció újraértékelésére, a konfesszionalizáció lengyelországi – a németországától radikálisan eltérő – szerepére, és a törekvésekre egy lengyel nemzeti egyházra: *Daniel Tollet*: Religious Coexistence and Competition in the Poland–Lithuania Commonwealth. In: *Religious differentiation and cultural exchange in Europe 1400–1700. Ed. Heinz Schilling–István György Tóth. Cambridge, 2004. (s. a.)*

Noha a papok nősülését és a két szín alatti áldozást a katolikus egyház általában addig sem engedélyezte, ezt igen sok, magát őszintén a római hit követőjének tartó plébánosnál is megtaláljuk. Oláh Miklós esztergomi érsek 1561-ben tartott zsinatán a megjelent 119 katolikus pap közül 62 volt nős és 44 áldoztatott két szín alatt. Oláh egyenesen azt írta a trentói zsinatnak, hogy Magyarországon szinte minden katolikus pap nős, és az előkelőbb emberek dicsőségnek tartják, ha leányukat egy pap veszi el.³

Ezért a történész a 16. század forrásait tanulmányozva, csak nehezen döntheti el, hogy I. Ferdinánd király idejében a magyar papok közül ki volt katolikus és ki tekinthető az új hit követőjének. Sok lelkész szinte maga választotta ki, hogy mit vett át és mit hagyott el az új tanításokból. A képlékeny állapotot mutatja, hogy a későbbi koroktól eltérően a protestáns lelkészeket is sokáig a falu plébánosának (*parochus*) nevezték, és ezért a forrásokból nehéz kihámozni, hogy a 16. század derekán egy-egy település lelkésze Luther követője-e, vagy pedig, bár nős és két szín alatt áldoztat, a pápaság elkötelezett hívének tartja magát, esetleg mindkét egyház tanításából egyéni meggyőződése szerint válogatja ki az igaznak tartott hittételeket. A régi és az új sokáig nem vált el egymástól véglegesen, az egyházszakadás nem tűnt visszafordíthatatlannak. I. Ferdinánd még 1563-ban is ragaszkodott ahhoz, hogy a trentói zsinat engedélyezze országai számára a protestáns tanítások közül legalább a két szín alatti áldozást és a papi nősülést, mert még mindig reménykedett abban, hogy így a lutheri irányt követő alattvalói visszatérnek a pápa hűségére – ebben azonban keservesen csalatkoznia kellett.⁴

3 A 16. századi magyarországi vallás- és egyháztörténetre ld. Erdély története. I. Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. 459–482. (*Barta Gábor*); *Bütskey István*: Eszmék, művek, hagyományok. Debrecen, 1996. tanulmányait, különösen: Katolikus megújulás és a barokk műveltség. (117–133.) és Magyar művelődéstörténet. Szerk. Kósa László. Bp. 2000. 215–253. (*Bütskey István*). Tömör, kitűnő összefoglalás: *Péter Katalin*: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: *Uő*: Papok és nemeseik. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 5–14., és a kötet többi tanulmánya, valamint szintén tőle a reformáció új értelmezése: Magyarország története 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 506–521. (*Péter Katalin*). Ma sem elavult: *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 187–232. Rövid, de világos áttekintés: *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 105–209.

4 *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. 158–166.; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1986. 225–275.; *Hiller István*: A Vatikán és Magyarország (1526–1699). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 153–169. Vö. *István György Tóth*: Old and New Faith in Hungary, Turkish Hungary, and Transylvania. In: A Blackwell Companion to the Reformation World. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Oxford, 2003. 205–220.; *Heinz Schilling*: Confessionalisation and the rise of religious and cultural frontiers in early modern Europe. In: Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. Ed. Eszter Andor–István György Tóth. Bp. 2001. 21–36.; *István György Tóth*: Between Islam and Orthodoxy: Protestants and Catholics in Southeastern Europe. In: Cambridge History of Christianity. 6. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Cambridge, 2004. (s. a.)

A 16. század derekán Magyarországon még átmenetinek tűnt az egyházszakadás: A reformáció legbuzgóbb főúri patrónusai is ragaszkodtak a megszokott ősi rítusokhoz.⁵ Ferdinánd király uralkodásának korszakát, a trentói zsinat lezárása előtti kort talán mindennél jobban jellemzi egy 1551-ben Nádasdy Tamáshoz írt levél. Nádasdyt, aki lutheri irányzat aktív patrónusa volt, az egyik bizalmi embere arról értesítette, hogy „tegnap, azaz Úrnapján, *ahogy ezt hívják*, mindannyian körmeneten voltunk, de a régi visszaélések nélkül, csak himnuszokkal és vallási énekekkel”. A levélíró tehát lelkes örömmel tudatja, hogy a (nyilván pápista jellegűnek tartott) visszaélések nélkül, az evangéliumi hithez méltónak érzett énekekkel tartották meg az úrnap körmenetét – az oltáriszentség protestáns ünnepe azonban a reformációnak az eukarisztiáról vallott felfogása szerint önmagában is teljes képtelenség.⁶

Ha az egyetemet végzett főúr, kora egyik legműveltebb magyarja, Nádasdy Tamás is még teljes joggal egyszerre tekinthető Luther és a római egyház hívének, akkor elképzelhető, hogy még kevésbé vehették észre a jobbágyok azt, hogy a papjuk immár az új hit híveként prédikál a falujuk templomában. Nős plébánosok is áldoztattak két szín alatt, mégis hűek maradtak Rómához. Az oltáriszentség értelmezése körüli viták finomságait a jórészt írástudatlan parasztok aligha követték. Amíg a kálvini irányzat térnyerésével radikálisan meg nem változott a templomok képe, a szentképek, és szobrok „kihányásával”, az oltár lebontásával, mindaddig – bár erre kevés konkrét adatunk van – a falusiak valószínűleg éppúgy követték papjukat a hitújítás útján, mint százötven évvel később az unitussá lett román parasztok a pópáikat, legfeljebb a templomban a Mária-énekek helyett inkább zsolnárokat zengtek.

Jól mutatják ezt az átmeneti helyzetet a Ferdinánd király uralma alatt az országgyűléseken hozott vallásügyi törvények is. 1548-ban az országgyűlés törvényt hozott az eretnekek ellen, ebbe azonban – mint ezt a lutheri irányt követő városi követek sietve jelentették is haza – a evangélikusokat nem értették bele, mert őket a még szét nem vált egyház tagjainak tekintették. Csak a Krisztus jelenlétét a borban és a kenyérben tagadó, és ezért szentségtörőnek, azaz sacramentariusnak nevezett kálvinisták és az anabaptisták kiűzését rendelték el. 1553-ban az országgyűlés még törvényt hozott a templomokat díszektől megfosztókról, a szentképeket elégetőkről és összetörőkről – ez egyértelműen a kálvinisták ellen irányult. Alig három évvel később, 1556-ban azonban az újabb országgyűlés már csak azt a jámbor óhaját foglalta törvénybe, hogy vallási ügyekben mindenki tegyen eleget a kötelességének és más dolgába ne avatkozzon bele, az anabaptistákat viszont négy héten belül űzzék ki az országból. Bár ez utóbbira természet-

5 Szakály F.: i. m. 158–166.; Zoványi J.: i. m. 225–275.; Mihály Bucsay: Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. Graz, 1977. passim.; István György Tóth: Georg Esztregnyei, ein unbekannter „Reformator” in Westtransdanubien. In: Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum. Hrsg. Gustav Reingraber–Gerald Schlag. Eisenstadt, 1999. 27–38.

6 Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 1548–1551. Szerk. Karácsonyi J.–Kollányi F.–Lukcsics J. Bp. 1912. 528.

sen nem került sor, az, hogy törvényben a „sacramentáriusokról” már szó sincs, a kálvini irányzat hallgatólagos befogadását jelentette.⁷

Mind Ferdinánd, mind pedig Szapolyai János, a két egymással polgárháborúban álló király buzgó katolikus volt, (akárcsak Erdélyben Izabella királyné), Erdély pedig jó ideig egy pálos szerzetes, Martinuzzi (Fráter) György vasmarkát nyögte.⁸ Ennek ellenére magyar földön a protestantizmus szinte akadálytalanul vívhatta és nyerhette meg a harcát – mintha bizony a 16. században Európában egy vallás terjesztéséhez nem kellett volna legalább annyira ágyú és katona, mint amennyire jó hitvitázó és jó prédikátor.

Bár Ferdinánd és Szapolyai János egyaránt katolikus volt, a polgárháború és a törökökkel vívott élethalálharc közben egyszerűen nem engedhették meg maguknak, hogy a vallási kérdések miatt további híveik tántorodjanak el tőlük, egyik királyi hatalomnak sem volt ereje ahhoz, hogy fellépjen a protestánsok ellen. Emellett azt remélték, hogy a pápaság a törököt kiűző kereszties hadjárat vezetője lehet. Ez az eszme ugyan a 16. századra már teljesen elavult, hiszen a keresztény fejedelmek a pogányok helyett inkább egymással háborúztak, néha egyenesen a szultánnál keresve szövetséget, ugyanakkor azonban 1571-ben éppúgy a pápa szervezte meg az oszmánokat legyőző Szent Ligát, mint 1684-ben.

A pápaság mindvégig feladatának tartotta, hogy segítse a pogányok kiűzését Magyarországról. A leendő IV. Piusz pápa, ekkor még csak a kúria magas rangú hivatalnok, Buda eleste után 1542-ben maga is megfordult Magyarországon egy pápai segélyhaddal. A Szentszék később is többször segítette pénzzel és csapattesekkel a törökellenes harcokat, beleegyezett abba, hogy magyarországi egyházi jövedelmek tetemes hányadát, akárcsak a püspöki kinevezésekkor járó adók jó részét, a hitetlenek elleni harcra fordítsák. A tizenöt éves háború alatt ez a segítség rendkívül fontos szerepet játszott, amikor VIII. Kelemen pápa az unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini herceg vezetésével tízezer fős katonaságot küldött Magyarországra, ez a Kanizsát ostromló keresztény sereg mintegy harmadát adta. Ugyanebben az időben a pápa által küldött havi segély nagyobb volt, mint Erdély évi portai adója. Bármilyen messze járt is a pápaság tekintélye a 12–13. századi kereszties hadjáratok idejétől, V. Piusz Szent Ligája győzte le Lepantónál a török flottát, VIII. Kelemen szervezte a tizenöt éves háború végül is csak félsikert elérő keresztény koalícióját, és Magyarországot a törökök uralma alól a XI. Ince által összekovácsolt Szent Liga szabadította fel a 17. század végén. Aligha járt volna el helyesen akár Ferdinánd, akár Szapolyai János király, ha szakít a pápával.⁹

7 Corpus Juris Hungarici. II. 1526–1608. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 1548:5., 1553:7., 1556:25–26., 1563:31–32.

8 Barta Gábor: Vajon kié az ország? Bp. 1988. (Labirintus) 10–38.; Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Bp. 2001. (Magyar Századok); Zombori István: Fráter III. György. 1551. október 20–december 17. In: Esztergomi érsekek. 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 247–255., további irodalommal.

9 Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. III. A mohácsi vésztől Magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig. Bp. 1903. passim.; István György Tóth: Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania 1627–1707. Roma–Bp. 1994. 5–37.

A katolikus egyház válságához a mohácsi csata is igen nagy mértékben hozzájárult, amely valósággal lefejezte a magyar katolikus egyházat. Magyarországon soha annyi egyházmegye nem ürrült meg egy napon, mint 1526. augusztus 29-én, a mohácsi csatában: Szalkai László esztergomi érsekkel és Tomori Pál kalocsai érsekkel az élen a püspöki kar fele maradt holtan a csatamezőn. Várday Pál egri püspök személyében ugyan János király pár hónap múlva már állított esztergomi érseket a magyar katolikus egyház élére, és mivel őt – pártváltoztatása jutalmaként – később Ferdinánd is megerősítette, a két király alatt is csak egy feje volt a katolikus egyháznak, a katolikus egyház pártalapon történő kettészakadását, két párhuzamos esztergomi érsek kinevezését sikerült elkerülni. A 16. század derekán azonban a magyar püspöki kar igencsak foghíjas, és a hivatalukat elfoglalt püspökök közül is csak kevesen törődtek a híveikkel. A kettős királyválasztás következtében a pápák sokáig sem Ferdinánd, sem Szapolyai János jelöltjeit sem erősítették meg, a két király kibéküléseit ezért sorozatos püspökszentelések követték. A váradi békét (1538) követően egyszerre öt püspököt nevezett ki a pápa – erre igen nagy szükség is volt, mert egész Magyarországon már csak három felszentelt püspök élt. 1554-ben azután egy alkalommal tíz püspök kinevezését hagyta jóvá a Szentszék, de 1572-ben megint csak négy élő püspök volt az országban, de ezek közül kettő az öregsége miatt már nem is „hadrafogható”, így Ferdinánd unokája, Rudolf koronázására sem tudott elmenni. A püspökök kinevezésével Ferdinánd király sem sietett, mert így a gazdátlan főpapi jövedelmeket a végvárok fenntartására fordíthatta, pl. az egri püspökség bevételeit az egri vár fenntartására. Az esztergomi érsekség pedig Verancsics Antal halála (1573) után 23 évig állt üresen. A Habsburgoknak, ahogy a hatalmi ellensúlyt jelentő nádorra, úgy a másik jelentős rendi méltóságra, az esztergomi érsekre sem volt szükségük, annál inkább az érsekség hatalmas jövedelmeire.

A katolikus püspökök jó része – akárcsak a középkor végén – főpásztorként keveset törődött híveivel, inkább a királyi hivatalok kötötték le őket. A Habsburgok helytartói, kancellárjai, kamaraelnökei kevés kivétellel mind katolikus püspökök voltak.

A helytartói tisztségeket a király szinte mindig püspökökkel töltötte be, akiknek világi hivataluk időt sem hagyott arra, hogy az egyházmegyéjükkel törődjenek, de attól amúgy is messze, általában Pozsonyban éltek. 1526 és 1608 között 11 püspök és érsek töltötte be a királyi helytartó tisztségét, rajtuk kívül a királyi kegy mindössze egy világi személyt, Thurzó Eleket emelte e tisztségre. A főkancellári tisztség ekkorra már csak díszes cím volt, amit hivatalból (ha volt) az esztergomi érsek töltött be. A valódi hatalmat és valódi munkát jelentő királyi kancellár tisztséget azonban a 16–17. században szintén mindig katolikus püspökök kapták, de 1606-ig a kamara elnökei is püspökök közül kerültek ki. Nemcsak Ferdinánd, de Szapolyai János király kormányzatában is találkozunk katolikus püspökökkel, a mohácsi csatáról beszámolót író Brodarics István, továbbá Frangepán Ferenc és Statileo János püspökök Szapolyai hű embereiként diplomáciai feladatokat teljesítettek – miközben egyházmegyéjükben alig fordultak meg. Nem ismeretlen Magyarországon a katona-püspök alakja sem, amelyet Nyu-

gat-Európában II. Gyula pápa (1503–1513), vagy a harmincéves háborúban a spanyol király legtehetségesebb hadvezére, Ferdinánd bíboros, a *cardinal-infante* testesített meg. János király egyik legbizalmasabb híve, a csatákban harcoló Czibak Imre váradi püspök – akit 1534-ben Ludovico Gritti gyilkoltatott meg –, inkább tábornok volt, mint lelkipásztor.

Az utókor szemében persze érdemnek és nem véteknek számít, ha egy püspök inkább a tudományoknak élt, mintsem hogy rendszeresen misézett, bérmált, prédikált, vagy a plébánosait ellenőrizte volna, az ilyen főpapok azonban éppúgy nem törődtek híveikkel, mint a világi örömknek élő társaik. Verancsics Antal kora egyik legkitűnőbb tudósa volt, ám első miséjét már érsekként mondta (miután előzőleg hosszú évekig egri püspök volt), és mindvégig többet törődött a történetírással és diplomáciai küldetéseivel, mint egyházával.¹⁰

A középkori Magyarország leghatalmasabb szervezete, a katolikus egyház a 16. század végére pénzügyileg is az összeomlás szélére került. A katolikus püspökségek jószágai – a középkori egyház hatalmának legfőbb záloga – jórészt világiak kezére kerültek. A nyitrai püspökség volt Magyarországon a török támadástól leginkább védett egyházmegye, amely csak 1663-ban került oszmán kézre. Mégis 1528-tól, amikor Podmaniczky István püspök meghalt, a nyitrai püspöki tisztet három évtizeden át nem töltötték be. A püspökségek birtokait csak Erdélyben szekularizálták teljesen, éppen a buzgó katolikus Izabella királyné kormányzásának idején, Martinuzzi (Fráter) György pálos szerzetes, váradi püspök és erdélyi kincstartó (később bíboros és esztergomi érsek) irányításával. A királyi Magyarországon azonban csak nagyon megcsappant a püspöki birtokállomány, de teljesen nem szűnt meg: A birtokok jó részébe pedig – a Ferdinánd és Szapolyai közti polgárháborút kihasználva – egyszerűen betelepedett valamegyik környékbeli birtokos.

A régi és az új hit követői egyaránt rávetették magukat a meggyengült római egyház birtokaira, más püspöki, kolostori jószágokat pedig az egyébként a régi hit megőrzésén buzgón munkálkodó Ferdinánd király fordított a végvárak ellátására. Maguk a püspökségek mint szervezeti keretek azonban túléltek a reformáció századát – intézményes felszámolásukra 1620-ig, Bethlen Gábor rövid életű magyarországi királyságáig még kísérlet sem történt, hiszen az arisztokráciának tekintettel kellett lennie egyrészt a katolikus Habsburg-dinasztiára, másrészt a pápaságra. Éppen ez az egyik magyarázata a következő években látszólag a semmiből előtörő és igen gyorsan diadalmaskodó katolikus restaurációnak: Magyarországon nem újjáépíteni kellett a katolikus egyházat, hanem csak a meglevő, de kiüresedett kereteket feltölteni, a megroggyant, de megmaradt tábornoki kar alá kellett papokból, szerzetesekből, hívekből hadsereget szervezni.

¹⁰ István György Tóth: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I. Roma–Bp. 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 27–59.; Johann Rainer: *Die Grazer Nuntiatur 1580–1622*. In: *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich*. Hrsg. France M. Dolinar–Maximilian Liebmann–Helmut Rumpler–Luigi Tavano. Klagenfurt, 1994. 289–293.

A 16. század legvégén, a 17. század elején ezért azután az addig felbomlófélben lévőnek tűnő katolikus egyház látszólag csodálatos gyorsasággal foglalja vissza elvesztett pozícióit.

A püspöki birtokok mellett a középkori katolikus egyház másik nagy anyagi támasza a kolostorok vagyona volt. Magyarországon Nyugat-Európához képest mindig is kevesebb volt a kolostor és kevesebb a szerzetes, főként a zárdák és az apácák száma maradt el a nyugat-európaihoz képest. A szerzetesség felbomlásához a reformáción kívül hozzájárult a szerzetesi életforma – még Luther fellépése előtt jelentkező – általános válsága, a törökök pusztítása, valamint a nagybirtokosok mohósága, amelyet sem a meggyengült államhatalom, sem pedig a megroppant katolikus egyházi hatalom nem tudott megfékezni. A régebbi rendek birtokokkal rendelkező kolostorait a földesurak „szekularizálták”, magyarul elfoglalták, függetlenül attól, hogy a reformáció vagy a régi vallás hívei voltak-e, mert a rendházhhoz tartozó jövedelem nagy csábítást jelentett a számukra. Más apátságokból, mint pl. a tihanyi, a zalavári vagy a szentmártonhegyi (azaz pannonhalmi) bencés kolostorokból végvár lett, a török hódítók pedig természetesen elfoglalták és kevés kivétellel el is pusztították a területükre eső kolostorokat.¹¹

A saját birtokaikba évszázada betagolt kolostori földekről a földesurak azután sem szívesen mondtak le, hogy katolizáltak. Az olasz ferences misszionáriusok a 17. század első felében Felső-Magyarországról többször jelentették Rómába, hogy a nemrégiben megtért földesurak katolikus buzgósága példás, és az addig az „eretnekek”, azaz a protestánsok által használt ferences templomokat és kolostorokat szívesen visszaadják a rendnek, de nem a konventuális, hanem az obszerváns ferenceseknek. Pontosán azért, mert a rend ezen ágának nem lehettek ingatlanai, így a kolostorhoz tartozó, a földesúr „kezelésébe” került jóságokra sem tartottak igényt.

A középkori katolikus egyház harmadik fontos jövedelmi forrása a dézsma (tized) volt. A 16. században a magyar kamara és a nagybirtok – ismét csak az arisztokraták vallási meggyőződésétől függetlenül – rátette a kezét erre a jövedelemre. Rendkívül kedvező feltételek mellett bérbe vette a dézsmát, azt maga hajtotta be és csak a tényleges bevétel töredékét jelentő bérleti díjat adta át a püspököknek. Igaz, a meggyengült püspökségek a világi nagybirtok ellenére, vagy akár csak annak karhatalmi segítsége nélkül egymagukban aligha lettek volna képesek a tized behajtására. A 16. századi protestáns főurak éppúgy, mint majd a következő században a katolikussá lett unokáik egyaránt jóságuk jogos jövedelmének tekintették a parasztoktól behajtható tizedet, amelyet a földesúri kilenceddel együtt beszedtek, és erről nem is szándékoztak lemondani.

1548-ban országgyűlési törvény írta elő, hogy amennyiben a püspökök, apátok és plébánosok nem maguk akarják beszedni a dézsmát – ami a katolikus egy-

11 *Szakály Ferenc*: Pannonhalma a török időkben. In: Mons Sacer. 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. II. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 15–23.

ház akkori állapota mellett legfeljebb elméleti lehetőség lett volna –, akkor kötelesek az adott birtok tulajdonosával megegyezésre jutni.¹² Ha pedig a pap vagy püspök a dézsmát „a földesurakkal egységére nem jutván, [...] másnak mérésznélé bérbe adni”, akkor a dézsmajövedelmet a földesúr minden bérleti díj nélkül kapja meg. A 16. századi birtokfoglalásokra a várurak amúgy is inkább kopjás vitézeket, mint törvénykönyvvel felfegyverzett jogászokat vittek, de a főpapokat ezúttal nemcsak a konkrét erőviszonyok, hanem az országos törvény is rákényszerítette tizedjövedelmeik átengedésére. Ezeknek a bérlése a kor egyik legjövedelmezőbb üzlete volt, ezt sejteti az 1622. évi törvénycikk is, amely előírta, hogy ha a kisebb földesurak a tized árendáját időben leteszik, akkor a hatalmasabb földesurak ne zárják ki őket a bérletből. Ha a *Corpus Juris* 16–17. századi törvényeit a helyes módon olvassuk, azaz nem abból következtetünk a valóságra, amit előírt, hanem azt tekintjük létező gyakorlatnak, amit a jámbor óhajok gyűjteményének tekinthető törvénykönyv eltiltott, akkor máris világos, hogy a kisebb földesurak hiába siettek letenni a tizedért a bérleti díjat, a jó jövedelmet megszerző hatalmas nagyurak elütötték őket ettől.

Az egyházi dézsmák teljesen a földesúri jövedelmek részévé váltak, és ebben a katolikus urak semmiképpen sem maradtak el protestáns társaik mögött. Jól mutatja ezt az 1647. évi törvény, amely számos apró gyakorlati kérdés mellett rendezte a dézsmák bérletének problémáját is, ezúttal is – mondanunk sem kell – a földesurak javára.¹³ Itt azonban egy évszázaddal az 1548. évi törvény után a földesúr már nem a püspökkel került szembe, hanem a dézsma bérlőjével: Ha a bérlő netalán emelni akarta volna a szokott bérleti díjat, akkor a földesúr maga is behajthatta a tizedet. A földesúr birtokának oly magától értetődő része a tizedjövedelem, hogy a püspökről már nem esik szó, ő majd kap valami csekély bérleti díjat – a kérdés csak az, hogy a készpénzre éhes földesúr maga is dézsma-bérlőnek adja át a behajtás jogát vagy pedig saját maga szedi be a jövedelmet.

A dézsmajövedelem kérdésében a földesurak később sem ismertek tréfát. 1631-ben I. Ferdinánd király horvát bánjának dédunokája, Batthyány Ádám gróf, pár hónappal azután, hogy Pázmány Péter személyes hatására katolizált, levelet kapott az esztergomi érsektől: Ebben Pázmány egyrészt megdicsérte, amiért Batthyány buzgó katolikusként részt vett a máriacelli búcsún, utána azonban rögvést arról panaszkodott, hogy a gróf szolgálói nemcsak elkergették, de jól meg is verték a dézsmát a birtokán beszedni igyekvő szempci plébános emberét. A megtért földesúr egyformán erőszakkal kergette el a birtokairól mind az immár eretnekeknek tekintett protestáns prédikátorokat, mind pedig a katolikus plébánosok tizedszedőit.¹⁴

12 *Corpus Juris Hungarici*. II. 1526–1608. i. m. 1548:60.

13 *Corpus Juris Hungarici*. III. 1608–1657. Szerk. Kolosváry Sándor–Óvári Kelemen. Bp. 1900. 1647:95. cf. 1622:70.

14 *Petri cardinalis Pázmány [...] epistolae collectae*. Ed. Francisco Hanuy. II. (1629–1637.) Budapestini, 1911. 211.: N° 682.; *István Fazekas: Die Rekatholisierung Ádám Batthyánys im Jahr 1629*. In: *Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum* i. m. 297–304.

A katolikus megújulás alapjait Ferdinánd király uralkodása alatt fektették le, de ezeknek az erőfeszítéseknek a gyümölcse már az utódai uralma alatt érett be.

A katolikus megújulás Európa-szerte az egyházban bizvást forradalminak nevezhető változásokat hozó trentói zsinattal (1545–1563) indult el. Magyarország püspökei voltak a legelsőek Európában, akik a trentói zsinat végzéseinek kihirdetését elhatározták, erre azonban országosan mégsem került sor. A székhelyükön tartózkodó, híveiket vizitáló, miséken prédikáló püspökök, az előírt fekete öltözetet hordó, szemináriumban alaposan felkészített, nőtlen és erkölcsös életű, híveiket hetente szónoklattal, katekizálással megerősítő plébánosok csak lassan váltak természetessé a magyarországi katolikus egyházban. Akárcsak a kora újkori Magyarország életét meghatározó másik alapvető normagyűjteményt, Werbőczy István *Tripartitum* nevű törvénykönyvét, a Tridentinum rendelkezéseit is úgy vették át a gyakorlatba és úgy alkalmazták őket, hogy valójában sohasem hirdették ki azokat.¹⁵

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

THE CONTRADICTIONS OF CATHOLIC RENEWAL UNDER FERDINAND I

Hungary was never a country of one religion: in late Middle Ages, not only Catholics, but Orthodox, Jews, heretics lived here too. However, the great majority of the population belonged to the Catholic church. That was to change dramatically during the reign of Ferdinand I. To understand the peculiar situation of Reformation in Hungary, a comparison with Poland and France is more adapt than comparing Hungary to Germany or England. For a very long time, the unity of a purified church was hoped for, by to-be Protestants as well as by the “Papists”. The contradictory situation is well reflected in the contradictory terminology of the sources, making it very difficult to know if the parish priest of a given village considered himself a good Catholic, even if he was married and gave communion in the form of wine as well as bread, or he was a future Protestant. The paper analyses the laws of the Hungarian Diets under Ferdinand I concerning Reformation as well as the financial basis of the Catholic Church and the Protestant churches. The aid of papacy in defence of Hungary against the Turks played an important role in keeping the Catholic church popular among the Hungarian ruling elite even during the Reformation.

15 *Wolfgang Reinhard*: Il concilio di Trento e la modernizzazione della Chiesa. In: Il concilio di Trento e il moderno. Ed. Paolo Prodi–Wolfgang Reinhard. Bologna, 1996. 27–54.; *Fazekas István*: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 154–164.; *István György Tóth*: A forgotten weapon of the Trento Reform: the apostolic visitation. In: Religious Ceremonials and Images: Power and Social Meaning (1400–1750). Ed. Jose Pedro Paiva. Coimbra, 2002. 231–252.; *Uő*: A Trentói zsinat és Magyarország. *Vigilia* 64(1999) 339–347.